

Η έλλειψη συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας οδήγησε στην πεποίθηση ότι οι αστραγάλοι και το παιχνίδι τους συνδέονταν αποκλειστικά με τη νεαρή ηλικία, παρόλο που αρχαίες μαρτυρίες αναφέρουν την ευρεία χρήση τους από ενήλικες ανεξαρτήτως φύλου. Η νεκρόπολη του Λουτσιφέρο (6ος–3ος αι. π.Χ.) στους Επιζεφύριους Λοκρούς ανατρέπει το μονοπώλιο της νεαρής ηλικίας ενώ τεκμηριώνει το συμβολικό νόημα των αστραγάλων και τη χρήση τους σε τελετουργικές δραστηριότητες.

ένα παιχνίδι ή κάτι παραπάνω;

01

«Αστραγαλίζουσες»

A. Canova, 1798–1800

(Ευγενική παραχώρηση του
Museo Canova di Passagno).

—Εντάσσοντας τους αστραγάλους
στα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα

ΔΡ BARBARA CARÈ
Μεταδιδακτορική
ερευνήτρια
Accademia Nazionale
dei Lincei Research
Fellow

ΟΙ ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΙ, ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΟΣΤΑ ΤΩΝ ΠΙΣΩ ποδιών στα θηλαστικά, υπήρξαν προσφιλείς παιχνίδια στην αρχαιότητα, κάτι που οι εικονογραφικές, βιβλιογραφικές και επιγραφικές πηγές μάς βοήθησαν να το εμπεδώσουμε (εικ. 2α, β, γ).

Για την ακρίβεια, η χρήση των αστραγάλων σε αρχαία παιχνίδια του συρμού αναδείχθηκε σε δημοφιλές ερευνητικό πεδίο άμα τη εμφανίσει του τομέα των κλασικών σπουδών. Ωστόσο, η ζωνρή αντιπαράθεση που ακολούθησε γύρω από τα οστά επικεντρώθηκε κυρίως στη διερεύνηση της ορολογίας, των διαδικασιών και των κανόνων των διαφόρων ενασχολήσεων που διασκεδάζουν τον άνθρωπο στον ελεύθερο χρόνο του, και έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση αυτής της ενασχόλησης με την κατηγορία της νεαρής ηλικίας¹.

Επιπλέον, οι μελετητές έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή και στην τυπολογική ταξινόμηση των αρχαίων παιχνιδιών· ως εκ τούτου, τα αρχαία τεχνουργήματα που σχετίζονται με αυτή την ενασχόληση και η εικονογραφία που αναπαριστά τους «παίκτες των αστραγάλων» αποτέλεσαν αντικείμενα διαλόγου σε σειρά δημοσιεύσεων οι οποίες απέφεραν διπλό κέρδος: αφενός μια σφαιρική επισκόπηση αυτών των τεχνουργημάτων και αφετέρου εξειδικευμένες μελέτες συγκεκριμένων αντικειμένων (εικ. 3)².

Επιπρόσθετα, η χρήση των αστραγάλων ως παιχνιδιού έχει συχνά αποσπάσει το ενδιαφέρον εθνολόγων και γλωσσολόγων, οι οποίοι υπογραμμίζουν στις μελέτες τους την επιβίωση παραλλαγών του αρχαίου παιχνιδιού σε χώρες της Μεσογείου³. Γεγονός είναι ότι αυτή η πρακτική διασκέδασης ποτέ δεν έπεσε στη λήθη και τα αρχαία εικονογραφικά πρωτότυπα λειτούργησαν επί αιώνες ως πηγή καλλιτεχνικής έμπνευσης (εικ. 1).

Από την άλλη πλευρά, παρά τον τεράστιο αριθμό ανασκαφικών ευρημάτων από όλο τον αρχαίο κόσμο, για μακρύ χρονικό διάστημα δεν εκδηλώθηκε κάποιο ενδιαφέρον για την αρχαιολογική τους τεκμηρίωση. Το έτος 1984 σηματοδοτεί την πρώτη συμβολή στην ανάλυση ενός τέτοιου υλικού, με την έκδοση των σημαντικότερων συνόλων από τα ευρήματα του ελληνικού χώρου, όσων βέβαια μας είναι γνωστά μέχρι σήμερα. Πρόκειται για ευρήματα που προέρχονται από το Κωρύκειον Άντρο κοντά στους Δελφούς (23.000 δείγματα), τα οποία εκδόθηκαν με επιμέλεια του Πιερ Αμαντρί⁴. Όπως παρατήρησε τότε ο γνωστός Γάλλος αρχαιολόγος, τα αρχαιολογικά δεδομένα από παλαιότερες ανασκαφές έχουν κάποιες φορές καταγραφεί με τόσο ασα-

φή διατύπωση, ώστε καταλήγουν να είναι άχρηστα⁵. Ακόμη και στην πρόσφατη βιβλιογραφία εξακολουθεί να υπάρχει σχετικά μικρό ενδιαφέρον για μια κριτική προσέγγιση. Οι μελετητές κατά κανόνα παρακάμπτουν την ανάλυση αυτών των αντικειμένων ή προτείνουν απλουστευτικές λύσεις, αναφέροντας τις διαφορετικές χρήσεις αυτών των οστών, ενώ παραβλέπουν τον τόπο και τις συνθήκες εύρεσής τους· οι στρωματογραφικοί και χρονολογικοί συσχετισμοί δεν λαμβάνονται υπόψη⁶.

Κατά συνέπεια, ελλείπει μιας συστηματικής έρευνας που θα εμπλούτιζε τις γνώσεις μας για το θέμα, την ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων έχει κατευθύνει ως τώρα η ανάγνωση παραδοσιακών πηγών. Παράλληλα, η *a priori* καταχώρηση των αστραγάλων στα παιχνίδια και στα παιδικά υλικά ίχνη, αν και βασισμένη σε γενικόλογες εικασίες, δεν άργησε να παγιωθεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία.

Εξετάζοντας ταφικά συμφοραζόμενα, λόγω χάρη, οι αστράγαλοι έχουν αποκωδικοποιηθεί ως αγαθά που εναπόθεταν στους τάφους, αναμνηστικά κάποιου αγαπημένου στο παιδί παιχνιδιού ή διασκεδαστική ενασχόληση στη μετά θάνατον ζωή⁷. Επιπλέον, ως αναθήματα άρρηκτα συνδεδεμένα με την παιδική ηλικία, τα οστά αυτά έχουν συχνά συμπεριληφθεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία μαζί με τους «δείκτες ηλικίας», όπως είναι τα στοιχεία ταφικών συνόλων που αναγνωρίζονται ως αξιόπιστοι δείκτες της ηλικίας του νεκρού όταν δεν υπάρχουν σκελετικά κατάλοιπα⁸. Ο συσχετισμός αυτών των κτερισμάτων με την παιδική ηλικία συχνά θεωρήθηκε αδιαμφισβήτητος· εξ ου και όποτε αυτά βρέθηκαν σε τάφους ενηλίκων η παρουσία τους κρίθηκε παράταιρη μέσα στο ταφικό σύνολο και οδήγησε τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι ο τάφος φιλοξενούσε επίσης ένα παιδί, το οποίο δεν αναγνωρίστηκε από την αρχαιολογική σκαπάνη⁹.

Κατά παρόμοιο τρόπο, όταν έρχονται στο φως σε ανασκαφές ιερών χώρων, οι αστράγαλοι αποκωδικοποιούνται ως μέρος ενός συνόλου παιχνιδιών που αφιέρωσαν νεαροί λατρευτές, ειδικά σε διαβατήριες τελετές¹⁰. Επιπλέον, τα αντικείμενα αυτά ερμηνεύονται ως αξιόπιστα τεκμήρια της παρουσίας παιδιών σε διάφορα σημεία των αρχαίων ελληνικών οικιών¹¹.

Ωστόσο, αυτή η ερμηνευτική ανάγνωση μοιάζει να προέρχεται από μια κάπως παραπλανητική προσέγγιση, καθώς παραγνωρίζει τόσο την πολυπρισματική μεταφορική σημασία του οστού του αστραγάλου, όσο και την τελετουργι-

02α, β

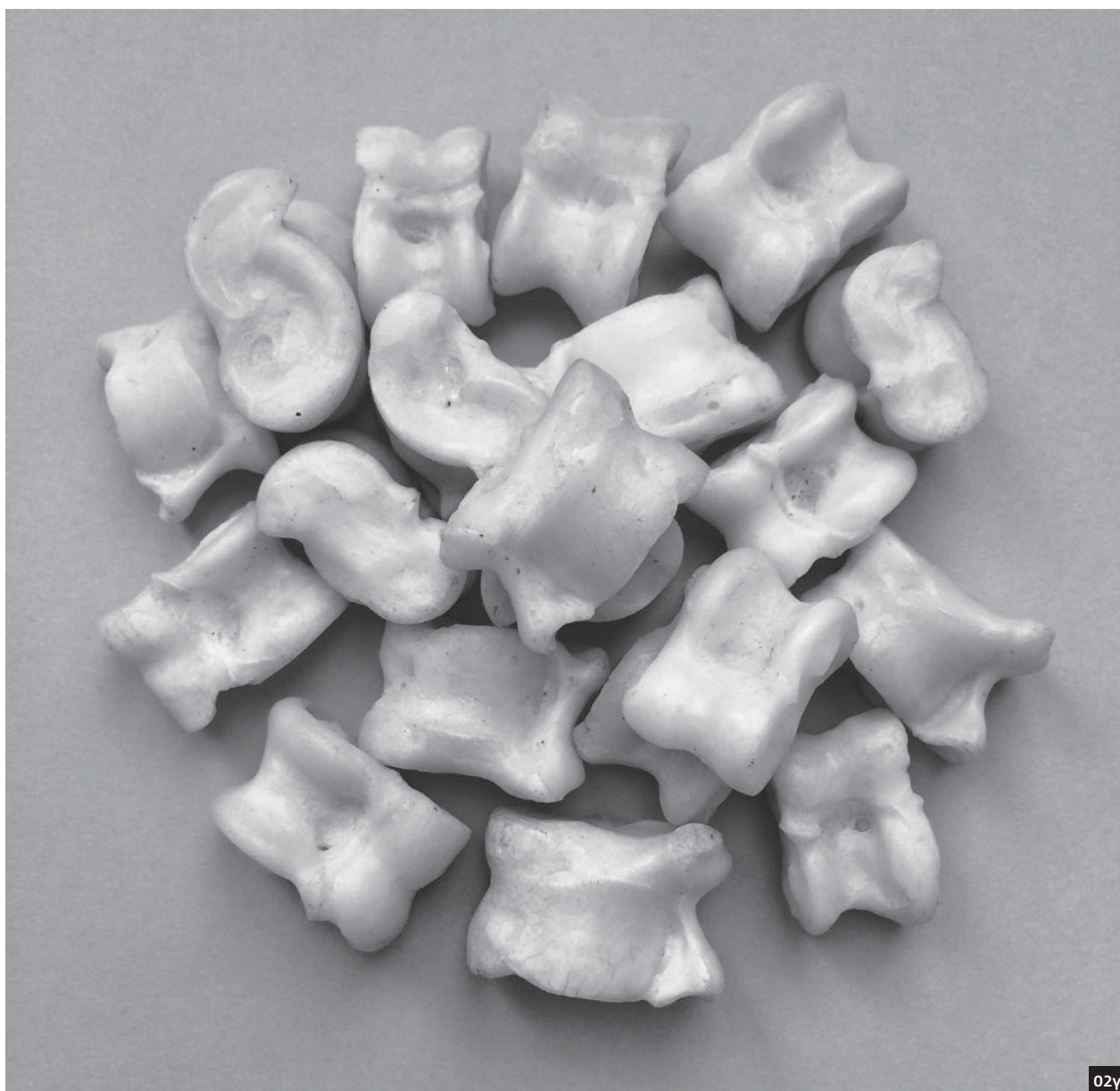
Σκαλιστοί ελεφάντινοι αστράγαλοι από ταφικό έπιπλο στον Τάραντα (Ευγενική παραχώρηση του Museo Nazionale Archeologico di Taranto).

02γ

Οστέيني αστράγαλοι. Συλλογή αναφοράς Β. Carè. Φωτογραφία της συγγραφέως.

02α, β

02γ

κή και ιδεολογική διάσταση των συμφραζομένων στα οποία τα αντικείμενα αυτά έχουν ενταχθεί (ιδιαίτερα σε σχέση με τους ταφικούς και τους ιερούς χώρους, οι οποίοι διέπονται από αυστηρά κωδικοποιημένες τελετουργικές συμπεριφορές και χειρονομίες).

Επομένως, αν κατά βάση στραφούμε στην εξέταση του κειμενικού και του εικονογραφικού υλικού — που ως εδώ θεωρήθηκαν συναφείς αναφορές — θα μπορούσαμε να ρίξουμε περισσότερο φως στο θέμα μας.

Ως προς το ότι το οστό προοριζόταν να γίνει παιχνίδι, οι γραπτές πηγές υπαινίσσονται πράγματι μια πρακτική που δεν περιοριζόταν αυστηρά σε συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία, αλλά ενέπλεκε ανθρώπους ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας. Είναι γεγονός ότι διάφορες αναφορές παρέχουν πληροφορίες για τη σύνδεση ενήλικων ατόμων με αυτή την ενασχόληση, η οποία μαρτυρείται ως ένα είδος διασκέδασης στον ελεύθερο χρόνο ή σε κοινωνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις. Επιπλέον, αρχαίες μαρτυρίες σαφώς αναφέρουν ότι τα οστά έχουν ευρύ φάσμα χρήσης που σχετίζεται με τη λατρεία, τις τελετουργίες ή άλλες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, οι οποίες είναι περισσότερο συμβατές με ενήλικες παρά με παιδιά¹².

Το εικονογραφικό υλικό τώρα αντιπροσωπεύει γενικά ένα ιδιαίτερος προβληματικό είδος τεκμηρίου, λόγω της μεταφορικής σημασίας της εικονογραφημένης αφήγησης και της δυσκολίας να διακρίνει κανείς τον κώδικα που διέπει την επιλογή των θεμάτων αλλά και την αφηγηματική δομή. Όσον αφορά αυτές καθαυτές τις απεικονίσεις παιδικού παιχνιδιού, έχει ήδη υποστηριχθεί η άποψη ότι οι εικόνες αυτές είναι «καλλιτεχνικές κατασκευές [...] που δεν είναι απίθανο να παρουσιάζουν μια εξιδανικευμένη εκδοχή του παιδικού παιχνιδιού, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να απηχεί βαθύτερες συμβολικές και τελετουργικές υποδηλώσεις»¹³. Συνεπώς, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι απεικονίσεις να αποδίδουν με συμβολικό τρόπο τη σύνδεση όσων δεν έχουν ακόμη ενηλικιωθεί με αυτό το παιχνίδι, ενώ θα μπορούσαμε να τις θεωρήσουμε ως τεκμήρια ενός μεταφορικού μηνύματος παρά τη ρεαλι-

στική αναπαράσταση όψεων της καθημερινής ζωής των αρχαίων Ελλήνων¹⁴. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι οι σκηνές που απεικονίζουν ανθρώπους να γονατίζουν για να ρίξουν ή να «στρίψουν» τους αστραγάλους δεν ερμηνεύονται αναντίρροπα ως σκηνές παιχνιδιού, μάλλον επειδή θα μπορούσαν να υπαινίσσονται πως τα οστά χρησιμοποιούνται ως αντικείμενα που αξιοποιούνται σε προβλέψεις του μέλλοντος ή σε προφητείες (εικ. 4, 6).

Τέλος, με τη ματιά μας στραμμένη στα αρχαιολογικά ευρήματα, διαπιστώνουμε ότι οι παραπάνω ερμηνείες δεν συμφωνούν με τα συμπεράσματα που μπορούμε να εξαγάγουμε αναλύοντας συστηματικά τα συμφραζόμενα των ευρημάτων και αποκωδικοποιώντας την περίπλοκη γλώσσα των σημείων που κάθε κοινωνία δραματοποιούσε στις τελετουργίες της.

Η περιπλοκότητα αυτού του τελετουργικού φαινομένου είναι εμφανής, λόγου χάρι, στη νεκρόπολη των Επιζεφύριων Λοκρών, μιας ελληνικής αποικίας στην ιωνική ακτή της Νότιας Ιταλίας¹⁵. Η νεκρόπολη στην Κοντράντα Λουτσιφέρο, την οποία εξερεύνησε ο Paolo Orsi το 1910-1915, αντικρούει πειστικά την «παιγνιώδη» και «παιδική» συνδήλωση που παραδοσιακά συνοδεύει αυτά τα οστά. Αστράγαλοι βρέθηκαν σε 149 τάφους, αριθμός που αντιστοιχεί στο 10% περίπου του συνόλου των τάφων (εικ. 5). Περίπου 9.000 δείγματα, που προέρχονται από πρόβατα, κατσίκες, βοοειδή και χοίρους, χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα καθ' όλη τη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων χρήσης της νεκρόπολης (6ος-3ος αι. π.Χ.)¹⁶.

Την έλλειψη ανθρωπολογικών πληροφοριών (τα οστά δεν συνελέγησαν κατά τη διάρκεια της έρευνας) αντισταθμίζει σήμερα ως ένα βαθμό η ακρίβεια των εκτιμήσεων που ο ανασκαφέας περιέλαβε στις αναφορές του. Οι αυστηρά εμπεριστατωμένες παρατηρήσεις του ως προς τις διαστάσεις των σκελετικών καταλοίπων και τα οδοντικά τεκμήρια φαίνεται ότι αρκούν για να αποκρούσουμε μια αποκλειστική σύνδεση των οστών με άτομα ανώριμα και, αντιθέτως, να εξακριβώσουμε την εκτεταμένη παρουσία τους σε ταφές ενηλίκων.

Ανάμεσα στους τάφους που μπορούν αναμφίβολα να αποδοθούν σε συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία, πράγματι φαίνεται πως οι αστράγαλοι θάβονται μαζί με ανήλικα άτομα, στα οποία συγκαταλέγονται διάφορες ηλικιακές κατηγορίες προ-ενηλίκων, παρότι δεν μπορούμε να τους προσδιορίσουμε ακριβέστερα· ωστόσο, πλήθος τάφων σχετίζονται με ενήλικες νεκρούς. Επι-

03

«Αστραγαλίζουσες». Μονόχρωμο μαρμάρινο φρέσκο από το Herculaneum (The Trustees of the National Archaeological Museum at Napoli).

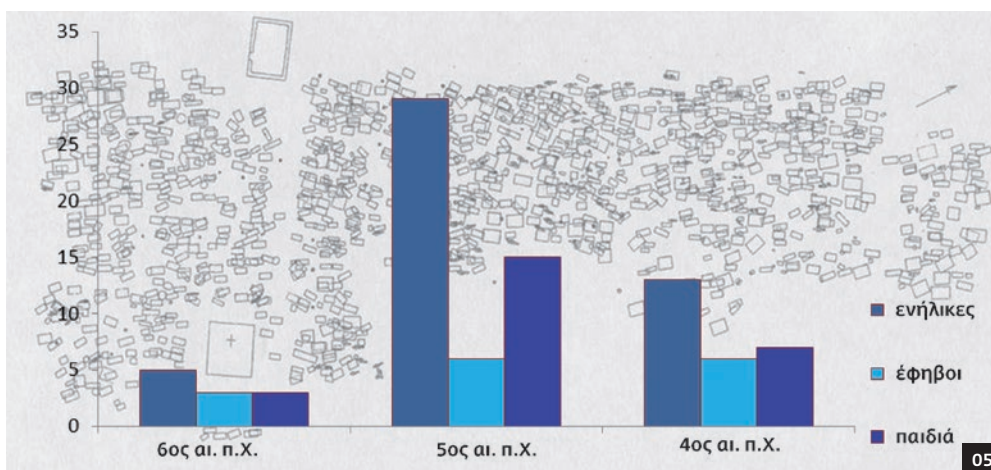
04

04

Σκηνή από «δεξίωση» («dextrarum iunxio») σε στεφάνη δαχτυλιδιού από τη Μ. Ασία, 5ος αι. π.Χ. (Inv. FG 328 – ευγενική παραχώρηση του Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz. Φωτ.: Johannes Laurentius).

05

Αστράγαλοι στη Νεκρόπολη των Επιζεφύριων Λοκρών (Κάτω Ιταλία): Κατανομή στους τάφους κατά ηλικιακές κατηγορίες και χρονολογικές περιόδους.

05

πλέον, από τους τάφους που ανήκουν σε ανήλικους νεκρούς στη συγκεκριμένη νεκρόπολη, περιορισμένος είναι ο αριθμός αυτών που αποδεδειγμένα έπαιρναν μέρος σε αυτή την πρακτική. Κατά συνέπεια, φαίνεται πως οι αστράγαλοι δεν ήταν μια προσφορά που κατά κανόνα και αποκλειστικά αφορούσε τα νεαρά άτομα, αλλά ένα ασυνήθιστο κτέρισμα, στο οποίο θα πρέπει ίσως να αποδοθεί μια σημασία που να ξεπερνάει το απλό πάθος για το συγκεκριμένο παιχνίδι¹⁷.

Στους Λοκρούς, κάποιες από τις ταφές εμφανίζουν σύνολα αστραγάλων που ξεπερνούν τα χίλια. Έχουν τοποθετηθεί με φροντίδα είτε πάνω στο κάλυμμα του τάφου, είτε γύρω από τα υπόλοιπα κτερίσματα, είτε σχηματίζουν κάτι σαν προστατευτική ζώνη γύρω από το σώμα του νεκρού: Αυτά τα γνωρίσματα της νεκρόπολης

που συνιστούν τον ιδιαίτερο και ασυνήθιστο χαρακτήρα της μας προσφέρουν τη δυνατότητα να επικαλεστούμε τις μαγικές ιδιότητες αντικειμένων που σχετίζονταν με χρησμούς και προφητείες (όπως ακριβώς και οι αστράγαλοι): τα οστά θα μπορούσαν να έχουν τοποθετηθεί με την αρμόζουσα προσοχή σαν φυλαχτά, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας (εικ. 7).

Επιπλέον, πολλοί από τους τάφους που περιείχαν αυτά τα οστά, ξεπροβάλλοντας μέσα σε ατμόσφαιρα διαποτισμένη από ένα αυστηρό ταφικό τελετουργικό, αποκαλύπτεται ότι ανήκουν στην τοπική αριστοκρατία, που προβάλλει την κοινωνική της ταυτότητα μέσω συμβολικών τεκμηρίων και συμπεριφορών. Τα μέλη της ελίτ συνοδεύονται στον τάφο από πλούσια ή ασυνήθιστα εξαρτήματα, τα οποία παραπέμπουν σε

06

06
Σκηνή άσκησης
της μαντικής τέχνης
με αστραγάλους
σε χάλκινο καθρέφτη
του πρώιμου 4ου αι.
π.Χ. (Inv. 1888,1213.1 – ©
The Trustees of the
British Museum).

ένα σύμπαν καλλιεργημένο και εκλεπτυσμένο που εστιάζει σε κάποιο περίπλοκο σύστημα συμβολικών αναφορών. Προσφορές όπως μουσικά όργανα, αθλητικά εξαρτήματα (π.χ. στλεγγίδες) και πολύτιμα λίθινα αλάβαστρα, αγγεία και άλλα συμποτικά σκεύη κάποιες φορές επαναλαμβάνονται επίμονα. Τα κτερίσματα αυτά επιλέγονται ως σημεία τελετουργικού κώδικα που εκφράζουν, για έναν πολύ περιορισμένο αριθμό νεκρών, μια ανώτερη παιδεία βασισμένη σε «μουσική αγωγή, γνώσεις ποίησης και λογοτεχνίας, σωματική άσκηση» και στη συμμετοχή σε δραστηριότητες που απευθύνονταν σε λίγους και εκλεκτούς, όπως είναι τα συμπόσια, ο πόλεμος και οι έφιππες εξορμήσεις.

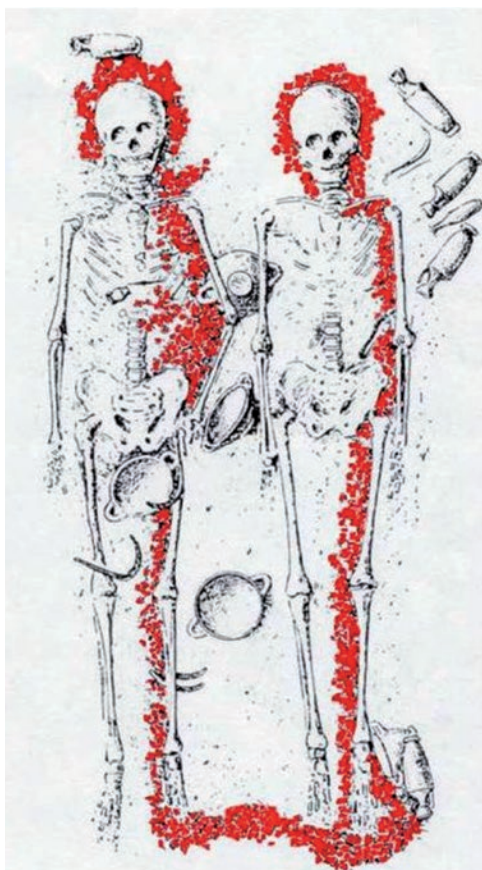
Αυτή η οπτική μάς επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι οι αστράγαλοι —ως είδος διασκέδα-

σης που μόνιμα και σταθερά ενεργοποιείται σε συμφραζόμενα εκπαίδευσης, φυσικής αγωγής ή συμποσίων— συμμετέχουν στη συμβολική κατασκευή της αναπαράστασης του εαυτού εκ μέρους των μελών της κοινότητας, χρησιμεύοντας ως σημείο αναφοράς σε κάποια κοινωνικά προσόντα, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας¹⁸.

Συμπερασματικά, αν και η νεκρόπολη του Λουτσιφέρο παραμένει μοναδική, ένα *άπαξ* ανάμεσα στους ελληνικούς αρχαιολογικούς χώρους¹⁹, κομίζει περαιτέρω αποδεικτικά στοιχεία για το ευρύ φάσμα των πραγματικών και συμβολικών νοημάτων των αστραγάλων. Είμαστε ακόμη σε θέση να αποδεχθούμε ότι εύλογα οι αστράγαλοι έχουν τον ρόλο τους στα παιχνίδια. Ωστόσο, κάθε ερμηνεία θα πρέπει προφανώς να γίνεται κατά περίπτωση και λαμβάνοντας

07

Λοκρικός διπλός τάφος
(τάφος αρ. 348)
με περίπου 1.400
αστραγάλους
(σημειωμένους
με κόκκινο χρώμα).
Πηγή: Carè B., «Le
symbolisme des
astragales», στο V.
Dasen / U. Schädler
(επιμ.), «Jeux et jouets
gréco-romains»,
Archéothéma 31 (2013),
σ. 56.

προσεκτικά υπόψη τα συμφραζόμενα του ευρήματος. Ο ρόλος τους ως παιχνιδιών δεν θα μπορούσε να είναι πειστικός για κάποια ασυνήθιστα σύνολα όπως είναι, για παράδειγμα, ο μεγάλος αριθμός αστραγάλων που αποκαλύφθηκαν σε τελετουργικές πυρές μαζί με άλλα είδη και κατάλοιπα που φαίνεται να προέρχονται από τελετές που εξελίσσονταν έξω από τον τάφο²⁰. Ομοίως, η ερμηνεία αστραγάλων που βρέθηκαν σε ιερά ως προσφορές νεαρών λατρευτών οι οποίοι συμμετείχαν σε διαβατήριες τελετές χρήζει αναθεώρησης, δεδομένου ότι μερικές από τις μεγαλύτερες συλλογές που γνωρίζουμε σήμερα δεν σχετίζονται με άλλα παιδικά

αντικείμενα ή αγαθά στενά συνδεδεμένα με την παιδική ηλικία. Κατά τον ίδιο τρόπο, τα στοιχεία που προέρχονται από κατοικίες δεν μπορούν να ερμηνεύονται άκριτα, καθώς το συγκεκριμένο περιβάλλον δεν αποκλείει τελετουργικές δραστηριότητες, στις οποίες θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται αστράγαλοι²¹.

Η αλλαγή της μεθοδολογικής μας προσέγγισης κατά τη διερεύνηση αυτού του υλικού θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντική συμβολή στην κατανόηση των τελετουργικών πρακτικών κατά τις οποίες εμπλέκονται οι αστράγαλοι.

Σημειώσεις

- 1 Voemel 1853, σ. 302–312. Becq de Fouquières 1869. Deubner 1929.
- 2 Brückner 1920. Hampe 1951. Beschi 1978.
- 3 Ανάμεσα σε άλλους, Lovett 1901. Capidan 1934. Rohlf 1963.
- 4 Amandry 1984.
- 5 Amandry 1984, σ. 352.
- 6 Για παρόμοιες παρατηρήσεις, βλ. Trantalidou / Kavoura 2006–2007, σ. 461.

- 7 Βλ. Carè 2012, σημείωση 23 για προηγούμενη βιβλιογραφία.
- 8 Lippolis 1997, σ. 284–285. Amore 2010, σ. 169. Pöhlmann 2013, σ. 13.
- 9 Lippolis 1997, σ. 170–175.
- 10 Simon 1986, σ. 145.
- 11 Bobou 2015, σ. 112.
- 12 Παρατίθεται στο Carè 2012, σημ. 2. Συστηματική διερεύνηση αυτού του θέματος

βρίσκεται σε εξέλιξη, ενταγμένη σε τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα που ξεκίνησε ως τμήμα του Foreigners' Fellowships Programme του Ιδρύματος Ωνάση, με στόχο την επανεξέταση βιβλιογραφικού, επιγραφικού και εικονογραφικού υλικού σε συνδυασμό με την ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων υπό το φως των συμφραζόμενων τους.

- 13 Beaumont 2012, σ. 129.

- 14 Σημαντικές ως προς αυτό το ζήτημα είναι οι εκτιμήσεις που εκφράζονται στον Bergemann 1997 (σ. 83) ως προς τους αστραγάλους στις αττικές στίλες, όπου εμφανίζονται σαν αντικείμενα που χαρακτηρίζουν το φύλο και όχι μια συγκεκριμένη ηλικία. Ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις προκύπτουν και από την ανάλυση των απεικονίσεων των φορμίσκων, στα αττικά αγγεία: μικρά σακούλια με αστραγάλους εμφανίζονται σε αλληγορικές σκηνές που αφορούν την εκπαίδευση, τη μουσική, τον αθλητισμό και τη διασκέδαση, όπου χρησιμεύουν ως αναγνωριστικά των αρρένων μαθητών και ως σύμβολα εκπαίδευσης (βλ. Hatzivasiliou 2001, σ. 122, η οποία ερμήνευσε επίσης τα σπάνια πύλινα αγγεία που ανασκαφθηκαν στους αθηναϊκούς τάφους, τα οποία προοριζόνταν για μια ομάδα προνομιούχων ατόμων, ως σύμβολα κοινωνικού γοήτρου). Επιπλέον, το παιχνίδι με αστραγάλους (καθώς και άλλα παιχνίδια) αποκτά συχνά συμβολική διάσταση σε σκηνές «όπου οι εικονιζόμενοι «ερωτοτροπούν» ή σκηνές με ερωτικά πρόσωπα (Carè 2012, σμ. 28).
- 15 Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νεκρόπολης των Λοκρών —τα οποία αμέσως παρατήρησε ο ανασκαφέας Πάολο Όρσι μετά την

πρώτη του εξερεύνηση— γρήγορα έγιναν γνωστά στην αρχαιολογική κοινότητα: Βλ. Hampe 1951 (όπου ο συγγραφέας αποδίδει αυτόν τον ασυνήθιστο αριθμό αστραγάλων που βρέθηκαν στους τάφους στην «αστραγαλομανία» των εντοπίων) Amandry 1984, σ. 375.

- 16 Το ποσοστό αυτό υπολογίζεται βάσει των παρατηρήσεων του ανασκαφέα στις προκαταρκτικές του αναφορές και σίγουρα υπολείπεται της πραγματικότητας, εξαιτίας της μη τήρησης γραπτών αρχείων σε κάποιες από τις εξερευνησεις. Επιπλέον ορισμένες φορές ο αριθμός των δειγμάτων που βρέθηκαν σε ταφικούς χώρους έμεινε αδιευκρίνιστος.
- 17 Επομένως μπορούμε να υποθέσουμε ότι διάφορα «κλειδιά» είναι απαραίτητα προκειμένου να αποκωδικοποιήσουμε αυτό το περίεργο τελετουργικό έθιμο, το τόσο διαδεδομένο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ωστόσο, το μήνυμα που μας μεταφέρει αυτό το ταφικό ανάθημα δεν πρέπει να θεωρηθεί διαφορετικό στην περίπτωση νεκρών ενήλικων και νεκρών παιδιών, ιδίως στην περίπτωση που εντοπίζεται μέσα σε τάφους του ίδιου νεκροταφείου.
- 18 Στοιχεία από άλλους τόπους ταφής στη Νότια

Ιταλία επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη, καθώς οι αστραγάλοι συχνά απαντούν σε τάφους πλούσια εξοπλισμένους που ανήκουν σε μια ελίτ, η οποία εκφράζει μέσω ενός συμβολικού συστήματος σημείων το κύρος και τον κοινωνικό της ρόλο (Carè 2012, σ. 412–413). Βλ. Whittaker 2004, για τον ρόλο των παιχνιδιών σε ταφικά περιβάλλοντα ως ενδείξεων κοινωνικού γοήτρου, που εξηγείται στο πλαίσιο του «εμφανούς ελεύθερου χρόνου» για την «αριστοκρατική ιδιοποίηση» των αστραγάλων, βλ. επίσης Kurke 1999, σ. 293.

- 19 Παρ' όλα αυτά, το έθιμο αυτό δεν συναντάται μόνο στη νεκρόπολη των Λοκρών. Ένα παρόμοιο σενάριο διαπιστώνεται σε άλλους χώρους ταφής, όπου το ανάθημα αποδεικνύεται πως δεν σχετίζεται αυστηρά με συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, αλλά εναποτίθεται διακριτικά σε τάφους τόσο παιδιών όσο και ενηλίκων (βλ. Carè 2012, σ. 405–406, σμ. 19).
- 20 Θέμελης / Τουράτσογλου 1997, σ. 60. Schilardi 1977, σ. 87. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Carè 2012, σμ. 42.
- 21 Για παράδειγμα, Nigro 2003, σ. 88–89. Serino 2016, σ. 50.

Βιβλιογραφία

- Amandry 1984: Amandry P., «Os et coquilles», στο *L'antre Corycien II* (Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. 9), 1984, σ. 347–380.
- Amore 2010: Amore M. G., *The complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia* (International Centre for Albanian Archaeology Monograph Series), Oxford 2010.
- Beaumont 2012: Beaumont L., *Childhood in Ancient Athens. Iconography and Social History*, London / New York 2012.
- Becq de Fouquières 1869: Becq de Fouquières L.A.V., *Les jeux des Anciens: leur description, leur origine, leurs rapports avec la religion, l'histoire, les arts et les mœurs*, Paris 1869.
- Bergemann 1997: Bergemann J., *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten*, Munich 1997.
- Beschi 1978: Beschi L., «Gli "Astragalizontes" di un Policletos», *Prospettiva* 15 (1978), σ. 4–12.
- Bobou 2015: Bobou O., *Children in the Hellenistic world. Statues and Representation*, Oxford 2015.
- Brückner 1920: Brückner A., «Polyklets Knochelwerfer», *Berlin Winckelmann Programm* 77 (1920).
- Capidan 1934: Capidan T., «Les jeux d'osselets chez les Romains, les Slaves et les Albanaï», *Revue Internationale des Études Balcaniques*, 1934.
- Carè 2012: Carè B., «L'astragalo in tomba nel mondo greco: un indicatore infantile? Vecchi problemi e nuove osservazioni a proposito di un aspetto del costume funerario», στο A. Hermay / C. Dubois (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité III. Le matériel associé aux tombes*

d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20–22 janvier 2011, BIAMA, 12, Aix en Provence 2012, σ. 403–416.

- Deubner 1929: Deubner L., «Zum Astragalspiel», *Archäologischer Anzeiger*, 1929, σ. 271–281.
- Hampe 1951: Hampe R., «Die Stele aus Pharsalos im Louvre», *Berlin Winckelmann Programm* 107 (1951).
- Hatzivasiliou 2001: Hatzivasiliou E., «The Attic phormiskos. Problems of Origin and Function», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 45 (2001), σ. 113–148.
- Θέμελης / Τουράτσογλου 1997: Θέμελης Π.Γ. / Τουράτσογλου Γ.Π., *Οι Τάφοι του Δεβενίου* (Αρχαιολογικόν Δελτίον, 59), Αθήναι 1997.
- Kurke 1999: Kurke L., *Coins, bodies, games, and gold: the politics of meaning in archaic Greece*, Princeton 1999.
- Lippolis 1997: Lippolis E., «Aristocrazia e società in età arcaica», στο E. Lippolis (επιμ.), *Atleti e guerrieri: tradizioni aristocratiche a Taranto tra 6. e 5. sec. a. C. Catalogo della mostra*, Taranto, Museo Nazionale Archeologico, 9 aprile 1994, Taranto 1997.
- Lovett 1901: Lovett E., «The Ancient and Modern Game of Astragals», *Folklore* 12/3 (1901), σ. 280–293.
- Nigro 2003: Nigro L., «Nuovi scavi a Mozia dell'Università di Roma "La Sapienza" (XXII campagna, agosto-ottobre 2002)», *Sicilia Archeologica* 36 (2003), σ. 85–98.
- Picard 1935: Picard Ch., «Archéologie suédoise en Grèce», *Revue Archéologique*, 1935, σ. 125–127.
- Pöhlmann 2013: Pöhlmann E., «Excavation,

Dating and Content of Two Tombs in Daphne, Odos Olgas 53, Athens», *Greek and Roman Musical Studies* 1 (2013), σ. 7–24.

- Rohlf's 1963: Rohlf's G., *Antikes Knöchelspiel im einstigen Gross-Griechenland. Eine vergleichende historisch-linguistische Studie*, Tübingen 1963.
- Schilardi 1977: Schilardi D. U., «The Thespian Polyandron (424 a. C.): The excavations and finds from a Thespian State Burial», διδ. διατρ., Princeton University 1977.
- Serino 2016: Serino M., «Indizi di ritualità nuziale in abitato. Una proposta di ricontestualizzazione iconografica per i prodotti della bottega del Pittore di Himeras», *Orizzonti. Rassegna di Archeologia XVII* (2016), σ. 37–52.
- Simon 1986: Simon Ch. G., *The Archaic votive offerings and cults of Ionia*, Ann Arbor 1986.
- Trantalidou / Kavoura 2006–2007: Trantalidou A. / Kavoura I., «Astragali in Caves: The Contribution of the Archaeozoology in the Understanding of Some Ancient Greek Cult Practices», *Anodos. Studies of the Ancient World* 6–7 (2006–2007), σ. 459–473.
- Voemel 1853: Voemel J. Th., «De Euripide casu Talorum», *Philologus* XIII (1853), σ. 302–312.
- Whittaker 2004: Whittaker H., «Board games and funeral Symbolism», στο S. Des Bouvie (επιμ.), *Myth and Symbol II. Symbolic phenomena in Ancient Greek culture. Papers from the second and third international symposia on symbolism at the Norwegian Institute at Athens, September 21–24, 2000 and September 19–22, 2002*, Bergen 2004, σ. 279–302.